

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No : 36

Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemâl Araştırma Merkezinin
Tertip Ettiği

ŞEYHÜLİSLÂM İBN KEMÂL SEMPOZYUMU

Tebliğler ve Tartışmalar
(Tokat 26 - 29 Haziran 1985)

Yayıma hazırlayanlar :

Doç. Dr. S. Hayri BOLAY Doç. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
Doç. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU

ANKARA — 1986

İBN KEMAL'IN YAŞADIĞI XV VE XVI. ASIRLAR TÜRKİYESİ'NDE İLİM VE FİKİR HAYATI

Doç. Dr. Ahmet Yaşar OCAK

Osmanlı Türkiye'si ilim ve fikir hayatının kendi bütünlüğü ve yapısı içerisinde teşkil ettiği zirvelerden biri olan Müftî's-Sekaleyn İbn Kemâl'i iyi anlayabilmek ve gerçekte olduğu gibi değerlendirebilmek için, onu yetiştiren ilmî, fikrî, kültürel ve sosyal muhitin iyi bilinmesi gerektiğinde şüphe yoktur. Ancak doğruyu söylemek gerekirse, bugün bu işi tam anlamıyla yapabileceğimizi iddia etmek biraz zordur. Zira böyle bir iddia, Osmanlı ilim ve fikir hayatını başından sonuna kadar muhtelif yönleriyle birlikte, teşekkül ve gelişme şartlarını, bunlarda etkili olan âmilleri ve yetişen şahsiyetlerin ilim ve fikir hayatımıza katkılarını çok iyi bilmek, ayrıca buna dayanarak genelde İslâm ilim ve fikir tarihindeki yerlerini meydana koymakla mümkündür. Ne var ki günümüzde henüz bu mâhiyette eserlere sahip bulunmadığımız gibi, bir kaç istisnânın dışında Osmanlı dönemi ilim ve fikir adamlarımızın muhtelif yönlerini aksettiren, değişik mâhiyette, yayınlanmış monografiler bile mevcut değildir.

İşte belirtmeye çalışılan bu sebeple burada yapılacak olan, İbn Kemâl'in yaşadığı dönemin ilim ve fikir hayatının kaba ve çok genel hatlı bir tablosu olmaktan öteye geçemeyecektir.

Bir defa her şeyden önce şuna dikkat etmek lâzımdır ki, XV ve XVI. asırlar, Osmanlı ilim ve fikir hayatında gerçekten büyük bir ehemmiyete hâiz asırlardır. Çünkü, genelde Osmanlı medeniyetinin en parlak devri olduğu kadar, ilim ve fikir hayatının da en yüksek seviyede bulunduğu bir dönem kabul edilir. Fakat asıl dikkat olunması

lâzım gelen husus, bu asırların Osmanlı devri Türkiye fikir tarihinde birbirinden hayli farklı İslamî anlayış ve düşünüşlerin belirdiği, hatta aşıl önemlisi, bunların belli ölçüde topluma yansiyarak bir takım sosyal çatışmalara sebep olduğu bir zaman dilimi oluşudur. Tabiatıyla buna paralel olarak da, Osmanlı siyâsî, idarî ve sosyo-ekonomik yapısında olduğu kadar, ilim ve fikir hayatındaki çözülmenin köklerini saklayan bir devredir.

Osmanlı ilim ve fikir hayatını ve bunun temelindeki müesseselerden biri olan medresenin fikrî yapısını iyi teşhis edebilmek için XI. yüzyıla kadar geriye gitmek icap eder. Bilindiği gibi Büyük Selçuklular, X. yüzyılın son çeyreği dolaylarında topluca müslümanlığı kabul ettikleri zaman, o sıralarda Sünnî İslâm düşüncesinin en kuvvetli ve parlak temsilcilerinin yaşadığı Mâverâünnehir'den gelen ilim ve fikir adamlarının öncülüğünde bu önemli hâdiseyi gerçekleştirdiler. Böylece Büyük Selçuklular, Türk tarihine yeni bir istikamet verdiler. Onların Sünnî İslâm'ı seçmeleri, hem siyasî hem de ilmî ve fikrî bakımdan sonraki bütün Türk tarihini etikledi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yayıldığı Mâverâünnehir, Hârezm ve Horasan mıntakaları, İslâm düşüncesinin, ilminin en parlak dönemlerinden birinin yaşanmasına sahne oldu. Bu dönemin en mühim neticelerinden ikisi, Ehl-i Sünnet doktrininin en olgun ve ve muhtevâlî yapısına kavuşması, ve bunun büyük âlim ve mutasavvıf Gazzâlî (öl. 1111) tarafından tasavvufla mükemmel bir terkininin tahakkuk ettirilmesidir. Büyük Selçuklular'dan sonra da onların hâkim oldukları topraklardaki gelişmiş ilim ve fikir ortamı, daha bir müddet bu durumunu korudu ve Fahrüddîn Râzî (öl. 1209) gibi, XV. yüzyılda bile Osmanlı ilim anlayışını etyileyecek değerli şahsiyetler yetiştirdi.

Osmanlı Devleti kuruluncaya kadar gerek Dânişmendliler, Artuklular, Saltuklular, Mengücekliler ve Anadolu Selçukluları, gerekse Beylikler devri ilim ve fikir hayatının iki besleyici kaynağından birisi, Mâverâünnehir, Hârezm ve Horasan oldu. İkincisi ise Irak, Sûriye, Mısır ve Hicaz'dan oluşuyordu. Yukarıda adları sayılan devletlerin zamanında Anadolu'da ilim ve fikir hayatını canlandıran simalar, tahsillerini buralarda tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönerek tedris ve telif faaliyetlerine başladılar. Bu sebeple Anadolu'daki ilim ve fikir hayatı, söz konusu bölgelerdeki mekteplerce oluşturuldu. Riyâzî ilimler, felsefe, mantık, kelâm, tıp vb. alanlarda daha çok Mâverâünnehir ve

Horasan mektebi, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlerde ise Hicaz, Sûriye, Mısır ve Irak mektepleri, tedris ve telif faaliyetlerinde hâkimiyet sağladı.

İşte Osmanlı Devleti, kendinden önce Anadolu'da bu sûretle teşekkül edip gelişen bir ilim ve fikir ortamının vârisi durumuna geldi. İznikte Orhan Gazi tarafından 1331 yılında açılan ilk medrese ve ilk müderris Dâvud-ı Kayserî'den itibaren Osmanlı ilim anlayışında genelde aklî ve naklî ilimlerin hemen hemen aynı derecede itibar görüldüğünü müşahade edebiliyoruz. Tasavvufî tefekkür alanında ise daha çok Horasan'ın estetikçi mektebinin ağır bastığını söyleyebiliriz. XV. yüzyıla kadar verimli bir gelişme devresi geçiren Osmanlı ilim ve fikir hayatı, İstanbul'un fethinden sonra burasının Fatih tarafından imparatorluğun ilim ve kültür merkezi haline getirilmesiyle daha da canlandı. Gerek Anadolu'da ilhak edilen beyliklerden, gerekse diğer İslâm ülkelerinden, özellikle yukarda zikredilen ilk üç bölgeden bir çok ilim ve fikir adamı yeni başkentte toplandı.

Bu gelişmenin, Fatih'in şahsiyetiyle birinci derecede alâkalı olduğu, onun ilim ve irfana, tefekküre büyük önem veren ve bunlarla bizzat uğraşan bir hükümdar oluşunun kuvvetli bir teşvik unsuru meydana getirdiği asla unutulmamalıdır. Vezirîâzam Mahmud Paşa'nın da bu konuda pek çok emeği geçtiğini biliyoruz. Fatih'in İstanbul'da kurduğu medrese XV. yüzyılın sonlarına doğru semeresini vermeğe başladı. Parlak ilim adamları yetişti; değerli eserler kaleme alındı. Fatih'in oğulları Bayezid ve Cem Sutan da bulundukları eyâletlerde ilmi faaliyetleri geniş ölçüde teşvik ettiler; pek çok eserin yazılmasına yol açtılar.

XV. asır, Osmanlı ilim anlayışının Fahrüddîn Râzî mektebinin etkisiyle geliştiği bir devir oldu. Aslında pek çok İslâm memleketinde etkili olan Şeyhu'l-Ülemâ Râzî mektebinin bu asırda Osmanlı medresesinde en kuvvetli temsilcisi, Molla Fenârî diye tanınan Şemsüddîn Mehmed'dir. Aklî ve felsefî düşünüş tarzının hâkim olduğu bu mektep, onunla birlikte bir silsile hâlinde Molla Yegân (Yeğen), Hızır Beğ, Sinan Paşa ve Molla Lûtfî ile XV. yüzyılda; bunun hem hemşehrîsi hem öğrencisi İbn Kemal ve onun öğrencisi Ebussuûd Efendi ile XVI. asırda en kudretli temsilcilerini buldu. XVI. asırda Râzî mektebinin yanında, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi ile Celâlüddîn Devvânî (ö. 1518) mektebi belirmiş ise de onun kadar tesirli olamamıştır.

Böylece gerek XV. gerekse XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilmiye sınıfı daha ziyade Râzî mektebine mensup ülemâca oluşturuldu. Resmen devlet hizmetinde bulunan ülemâ, devlet politikasında bu mektebin anlayışına uygun bir tarzda etkili oldular. Fatih ve Kanunî Süleyman kanunnâmelerini ve onların hukûkî alandaki tatbikatını da kanaatımızca bu çerçevede anlamak ve değerlendirmek icap eder.

XVI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Râzî mektebinden tamamiyle farklı bir mektep daha ortaya çıktı ki, bizce bütün Osmanlı ilim ve fikir tarihi boyunca, sanıldığından daha önemli ve etkili olmuştur. Tesirini günümüze kadar sürdürdüğü göz önüne alınacak olursa, önemi daha iyi anlaşılacak olan bu mektep, Birgivî Mehmed Efendi (öl. 1573) tarafından tesis edilmiş bulunup, Osmanlı tarihinde devletin temsil ettiği İslâm anlayışına ilk karşı çıkış hareketidir. Önemli bir yönü de budur. Buna, İslâm tarihindeki ilk büyük tasfiyeci akımın öncüsü İbn Teymiyye (öl. 1328) mektebinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcisi ve devamı oluşunu da eklemek lâzımdır.

Şüphesiz burada esas mesele, neden daha önce değil de söz konusu devirde devlet hizmetindeki ülemânın temsil ettiği islâmî anlayış ve tatbikata karşı bir çevrenin teşekkül edebildiğidir. Bunun hal yolu herhalde, imparatorluğun o sıradaki siyâsî ve içtimâî durumundan geçmektedir. Birgivî, siyasette ve yönetimde gördüğü, kendince sapma olarak değerlendirilen durumlardan ve toplum hayatında müşahade ettiği çözülmeyen etkilenmiş görünüyor. Onun yaşadığı dönemin, şehzâdeler arasındaki sert iktidar mücadelesinin halkı endişelendirecek boyutlara ulaştığı; merkez ve taşra yönetimindeki kısmen devşirme menşe'li devlet görevlilerinin suiistimallerde bulundukları; Anadolu'da seri isyanların patlak verdiği bir devir olduğu unutulmamalıdır.

Bütün bunlar karşısında Birgivî'nin İbn Teymiyye ve öğrencilerinin fikirlerine sığındığı, mücerred tefekkür planından çok, inançlar, ibadetler, ahlâkî davranışlar ve bazı müesseseler gibi pratik konularda faaliyetini yoğunlaştırdığı dikkati çeker. Eserleri bu hususu açıkça gösterir. O, fikirlerini rahatça yayabilmek için her türlü ikbal yolunu reddedip Birgi kasabasındaki küçük bir medresenin müderrisliği ile yetinmiş ve mümkün olduğunca idarî çevrelere borçlu ve minnettar kalmaktan uzak olmağa çalışmıştır. Bu sayede Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'yle uğraşmayı göze alabilmiştir. Ebussuûd Efendi onun fikir-

lerinin mevcut nizamı sarsabileceğini farketmiş ve Birgivi'ye açtığı mücadeleyi ağır başarıyla kazanmıştır. Birgivi'nin faaliyetlerine sadece ilmî yolla karşılık verilerek kendisine herhangi bir baskı yapılmamasına gidilmemesi, o devirde imparatorlukta belli ölçüde fikir serbestliğini göstermesi itibarıyla ciddiye şâyandır. Bu sâyededir ki, Birgivi'nin fikirlerini paylaşan hiç de ihmâl edilemeyecek bir zümre teşekkül edebilmiş ve önemli ölçüde halk üzerinde etkili olmuştur.

Birgivi, müslüman geleneğine mal olmuş bazı inançlarla örf ve âdetlere, **bid'at** oldukları ve halkı İslam'ın özünden uzaklaştırdıkları gerekçesiyle karşı çıkıyor, idârî görevlerdeki ülemâyı bunlara mâni olmamakla suçluyordu. Aynı zamanda, tasavvufu uyuşmayan mizacının etkisiyle, bazı tasavvuf çevrelerini de bu durumdan sorumlu tutuyordu. Kâtip Çelebi, "şer'i ilimlerde titiz bir müdekkik" olan Birgivi'nin, "hikemiyyatı sevmediği ve tarih okumadığı için", örf ve âdetlere boşu boşuna karşı koyduğunu haklı olarak belirtir ve tenkit eder.

Birgivi ve onun fikirlerini paylaşanlar sayesinde İbn Teymiyye mektebi Osmanlı Türkiyesi'nde yerleşmiştir. Nitekim XVII. yüzyılda IV. Murat zamanında Birgivi'nin fikirlerinin, **Kadıızâdeliler Hareketi** adıyla, yozlaştırılmış bir tasfiyecilik hareketine dönüştüğünü biliyoruz.

XVI. asırda dikkati çeken ve aslında Birgivi hareketine tekaddüm eden, fakat onun kadar geniş çaplı olmayan bir başka fikir hareketi de, meşhur Molla Kâbız hâdisesidir. Bilindiği üzere olay kısaca, aslen İranlı olduğu söylenen bir ilim adamı olan Molla Kâbız'ın Hz. İsa'nın Hz. Muhammed ve bütün diğer peygamberlerden üstün olduğunu iddia etmesi ve bunu yaymaya çalışması şeklinde özetlenebilir. Adı geçen zat, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin hazır bulunduğu bir mecliste iddiasını isbata çağrılır. Kazaskerlerin onu ilzam edememeleri üzerine Kâbız serbest bırakılır. Ancak Kanunî Sultan Süleyman'ın buna canı sıkılır; olayın peşini bırakmaz. Sonunda İbn Kemal haberdar edilerek Molla Kâbız yeniden divana çağrılır. Lâkin bu defa İbn Kemal kendisini ağır bir yenilgiye uğratır. Sonunda **zendeka** ve **ilhâdına** hükmedilerek, halkı sapıklığa yönelttiği gerekçesiyle 1527 tarihinde idam olunmuştur. Bu hâdiseyi İbn Kemal **Risâle fi efdaliyyeti'n Nebî A.S. alâ sâiri'l-Enbiyâ** adındaki eserinde nakletmiş, ayrıca bu vesile ile kaleme aldığı iki ayrı risâlede daha, yine söz konusu olaydan hareket ederek **zındıklık** meselesini itikadî ve hukukî açıdan incelemiştir.

Kâbız olayının aslında tam anlamıyla bir fikir hareketi olup olmadığı tartışılabilir olmakla beraber, mesele kanaatimizce iki noktadan ehemmiyete hâizdir : Birincisi, imparatorluktaki fikir hürriyetinin derecesini göstermesidir. Dikkat edilirse, Molla Kâbız divandaki ilk mürafaasında kazaskerlere üstün geldiği için serbest bırakılmıştır. Halbuki hiç de fikrini savunmasına fırsat verilmeden idam edilebilirdi ve bunu engelleyecek hiç bir makam da yoktu. İkinci defa idamla yargılanmasının sebebi ise, fikirlerinin cahil halk arasında anarşiye yol açacak bir ortam yaratmasıdır. İkinci önemli nokta ise, Osmanlı kaynaklarının hiç bahsetmedikeri, fakat XVII. yüzyıla ait Rycaut'un eserinden varlığını öğrendiğimiz bir **Hûbmesihiler** (Hz. İsa'yı sevenler) zümresinin doğuşuna sebebiyet vermesidir. Bu zümrenin XVII. yüzyılda bile üstelik imparatorluğun merkezinde varlığını sürdürmesi, bir çok bakımdan dikkate şâyandır. Nihayet bu konuyla ilgili son bir husus da, neden durup dururken Molla Kâbız'ın bahsi edilen iddia ile ortaya çıktığı meselesidir. Bunun üstünde de ciddiyetle durmak lâzımdır.

Burada üzerinde asıl durmak istediğimiz bir başka fikir hareketi de, sosyal boyutları dolayısıyla hayli önemli görünen, Kanunî'nin saltanat müddeti boyunca (1520-1566) bazı tasavvuf çevrelerinde ortaya çıkan ve mensupları seri halde idam edilen bir harekettir. Başkent İstanbul başta olmak üzere, Orta Anadolu ve özellikle Bosna havâlisinde yoğunlaşan bu hareketi ouşturanlar, kısmen Gülşenîliğe ama daha çok Bayrâmî Melâmîliğine mensup çevrelerdir. İlk bakışta hareketin çekirdeğini aşırı yorumlanmış bir vahdet-i vücud, yahut hulûl fikrinin teşkil ettiği göze çarpıyor. Nitekim A. Gölpınarlı tanınmış eserinde meseleye bu açıdan yaklaşmıştır. Ama biraz daha dikkatle bakıldığında, meselenin sırf bir tasavvufî telâkkî meselesi olmadığı, fakat, bu telâkkî aracılığıyla geniş bir halk hareketi oluşturulmak istendiği ve buna belli ölçüde muvaffak olduğu müşahade edilir.

Bugün bilebildiğimiz kadarıyla söz konusu hareketin ilk temsilcisi, Kanunî'nin 1522 deki Rodos seferi esnâsında tevkif edilen Bün-yamin Ayaşî'dir. Hulûl fikrini halk arasında yaydığı gerekçesiyle Kü-tahya'ya sürülerek hapsedilmiş, ama sonra serbest bırakılmış olduğu söylenir. Melâmî kaynakları ise, padişahın bu zatın büyüklüğünü anladığı için saliverildiğini iddia ederler. Kendisi o sıralarda Melâmîler'in şeyhi bulunuyordu. Ondan sonra yerine geçen Pir Ali Aksarâyî

İse, mehdilik iddia ederek halkı kışkırttığı için hüküm giyerek idam olunmuştur, ki hayli dikkat çekicidir. Fakat Melâmîlik hareketi içinde asıl fırtına koparan, adı geçenin oğlu olup henüz taze bir delikanlı iken şeyhlik makamına geçtiği için Oğlan Şeyh diye tanınan İsmail Mâşukî'dir. Bu genç adam ateşli vaazlarıyla pek çok kimseyi etkilemiş ve hayli kalabalık bir müridler topluluğu edinmiştir. Bunlar arasında hulûl fikrinin yayılmasıyla işler tehlikeli bir vaziyet alınca, kendisi yakalanarak yargılanmış ve 1529 da Şeyhülislâm İbn Kemâl'in fetvâsı üzerine, tam on iki halifesiyle birlikte başları kesilmiştir. Muhtemelen Bünyamin Ayaşî ile Pir Ali Akşarayî hakkındaki fetvâların sahibi de İbn Kemâl'dir.

Bu olaydan bir yirmi yıl sonra, 1550 tarihinde, Gülşenî tarikatından Şeyh Muhyiddin Karamânî, aynı gerekçelerle idam olunmuş, İsmail Mâşukî'den sonra şeyh olan Hüsâmüddin Ankaravî ise, aynı şekilde ölüme mahkûmiyetten hapiste ölmüştür. 1561 de ise Melâmîler'in en büyük şeyhlerinden Bosnalı Hamza Bâli, yine hulûl inancını yaymak ve devlete karşı halkı kışkırtmak suçundan Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvâsıyla kalabalık sayıda halifeleriyle idam olunmuştur. Burada, Melâmîler'in padişahı tanımayarak, kendi aralarından, padişah, vezir vs. yöneticileri seçtiklerini söylersek, mesele daha iyi anlaşılır. Bu tavır, mevcut nizamın açıkça protestosu demektir, ki hareketin basit bir fikir hadisesi olmaktan da öte, rejimi değiştirmeyi hedef alan sosyal siyâsî muhtevâlı bir hareket olduğunu gösterir. Bu itibarla, Osmanlı tarihinde vukû bulan önemli bir halk hareketi olması itibariye dikkatle ele alınmağa değerdir. Ama bugüne kadar maalesef dikkatî çekmemiştir.

İşte bütün bu olayları Osmanlı kaynakları zendeke ve ilhad statüsü içinde değerlendirirler, ki çok yönlü bir mesele olarak, Osmanlı sosyal tarihinin tipik yanlarından birini temsil eder. Bizce bu olaylarda, üzerinde ciddiyetle durulması gereken bazı noktalar vardır. Böyle bir hareket, niçin başka tasavvuf çevrelerinden değil de Melâmîler'den çıkmıştır? Neden Kanunî'nin saltanat dönemi boyunca sürmüştür? Bunlar cevabını henüz iyi veremediğimiz sorulardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, XV. ve XVI. asırlar Osmanlı Türkiye'si, ilim, fikir ve sosyal tarihimize açısından da, çözüm bekleyen meselelerle dolu önemli bir dönemi temsil etmektedir. Zikrettiğimiz hadiseler, bizce hayli önemli bir vâkıayı ortaya çıkarıyor : XVI. yüzyılın özel-

likle ikinci çeyreğinden itibaren, devletin ve onun hizmetinde bulunan İbn Kemâl gibi ulemânın temsil ettiği İslâm anlayışı, birbirinden tamamen farklı eğilimde ve üstelik birbirine karşı iki çevre tarafından mûhalefetle tepki görmüştür : 1) Tekke kaynaklı, Tasavvufî karakterli Melâmî çevresi, 2) Medrese kaynaklı, tasfiyeci karakterli Birgivî mektebi. Bunlara, aynı dönemde Anadolu'da patlak veren messianique karakterli ve kısmen Şîî kaynaklı bir ideoloji tarafından beslenen isyaları da eklersek, manzaraya iyice açığa çıkar, Tek tek ele alındığı zaman pek bir şey ifade etmeyen bu olaylar bu şekilde bir arada mütâlaa edildiği zaman bir değer ve anlam kazanmakta, Osmanlı sosyal nizamının geçirmekte olduğu, çözülmeye giden değişim krizinin bugüne kadar pek dikkatî çekmeyen ilgi çekici bir boyutunu gözler önüne sermektedir.

İşte İbn Kemal kısaca takdime çalışılan şu kabataslak çerçeve dahilinde değerlendirilir ve düşünülürse, bir Osmanlı şeyhülislâmı olarak hüviyeti, önemi ve başarısı ortaya çıkar.

TARTIŞMA

Neşet Çağatay —

Soru sormak isteyenler var mı? İbn Kemâl'in yaşadığı XV. ve XVI. yüzyılda Türkiye'de ilim ve fikir hayatı üzerinde ve sayın Ocak'ın sunduğu değerli tebliğ ve bilgiler üzerinde soru sormak isteyenler varsa lütfen bildirsınler adlarını .

Prof. Dr. Ercümend Kuran —

Efendim, değerli konuşmacı Ahmet Ocak'a son derece akıllı ve ilmî tebliğden dolayı çok teşekkür ediyorum. Ben açık söyleyim, zevkle ve biraz da iftiharla dinledim. Çünkü sayın Ocak, mensubu olduğum Üniversitenin bir elemanıdır. Bir hususu sormak istiyorum. XV. ve XVI. asırda idam edilen Şeyh Bedreddin, zamanının bir simgesi olup ve bugünlerde de büyük tesiri olduğunu hatta Türkiye'de; belki de olumsuz yönde. Ancak ilmî açıdan, Osmanlı sosyal hayatında tesirli olan Şeyh Bedreddin, Baba Ali İzanî ve bunun gibi isimlere işaret etmeyi araştırmacı neden ihmal etmiştir? Maksatlı mı, yoksa önemsiz gördüğünden mi?